

КУДИ ЛЕТЯТЬ ПОМИРАТИ СТАРІ ПТАХИ?

На цвинтарі вона жила, ніби дерево. Удосвіта проводжала ворон і вітала з поверненням додому криланів. Перед смерком, навпаки, проводжала криланів і вітала ворон. А в міжчасі держала раду з привидами грифів, які бовваніли в її високому гіллі. Лагідний потиск їхніх кігтів вона відчувала, ніби біль в ампутованій кінцівці. І дійшла висновку, що загалом вони зовсім не проти перепросити і забратися з усієї цієї історії геть.

Перебравшись туди, вона місяцями терпіла перебіжні вияви жорстокості так, як терпіло б їх дерево, — навіть не здригнувшись. Не оберталася поглянути, хто з хлопчаків пожбурих у неї камінцем, не схиляла голови, щоб прочитати вишкрябані в неї на корі образливі слова. Коли її обзивали — наприклад, клоуном без цирку чи королевою без палацу, — вона просто мовчки спостерігала, як усі ці кривди пролітали поміж гілками, немов легкий вітерець, а музику шелесткого листя обертала на бальзам, щоб утамувати свій біль.

Лише після того, як з нею заприятелював Зіяуддін, сліпий імам, який колись виголошував молитви у Фатепурі-Масджид*,

* Фатепурі-Масджид — мечеть у Делі, споруджена 1650 р. (тут і далі прим. перекладача).

а тепер час од часу навідувався до неї на цвинтар, околиця вирішила, що пора вже дати їй спокій.

Багато років тому один чоловік, який знав англійську, розповів, що її ім'я, прочитане (англійською) задом наперед, звучить «Маджну». В англійській версії історії про Лейлу і Маджну, вів далі він, Маджну звали Ромео, а Лейлу – Джульеттою. Її це розвеселило. «Хочете сказати, я зробила з їхньої історії хічді*? – запитала вона. – Цікаво, що буде, коли з'ясується, що Лейла – то, можливо, насправді Маджну, а Ромі – Джулі?» Зустрівшись із нею наступного разу, Чоловік, Який Знав Англійську, сказав, що помилився. Якщо прочитати її ім'я задом наперед, то вийде «Муждна», а це ніяке не ім'я і взагалі нічого не означає. Та вона відповіла: «Байдуже. Я – то вони всі; я – Ромі і Джулі, Лейла і Маджну. І Муждна, чом би й ні? Хто сказав, що мене звати Анджум? Я – не Анджум, я – Анджуман. Я – *мегфіл*, зібрання. Зібрання всіх і нікого, всього і нічого. Хочете запросити ще когось? Запрошено й так уже всіх».

Чоловік, Який Знав Англійську, відповів, що з її боку це розумно. І додав, що сам би зроду до такого не додумався. «Та де вже вам, із вашим знанням урду, – сказала вона. – Чи ви вважаєте, що англійська робить вас розумним автоматично?»

Він засміявся. Вона теж. Потім вони викурили сигарету з фільтром – одну на двох. Він поскаржився, що сигарети «Вілс нейві кат» зробилися якісь куці і дрібні – просто не варті грошей, які за них правлять. На це вона відповіла, що все одно воліє їх, а не «Фор сквер» або ті дуже чоловічі «Ред енд вайт».

* Хічді – традиційна індійська страва з рису і сочевиці, у переносному значенні – трохи того, трохи сього; вінегрет.

Імені його вона вже й не пам'ятала. А може, ніколи й не знала. Він давно пішов, Чоловік, Який Знав Англійську, подався кудись своєю дорогою. Вона ж мешкала на цвинтарі за державною лікарнею. До товариства мала металеву шафу фірми «Годредж», де зберігала свою музику – подряпані платівки і магнітофонні касети, – стару фісгармонію, одяг, прикраси, батькові книжки поезії, альбоми з фотографіями та кілька газетних вирізок, які пережили багаття у Хвабгаг, чи то пак Оселі мрій. Ключ висів разом із погнутою срібною зубочисткою на чорній нитці у неї на шиї. Спала вона на потертому перському килимі, який удень тримала під замком, а вночі розстеляла між двома могилами (щоночі іншими – такий собі невинний приватний жарт). І далі курила. Ті ж таки «Нейві кат».

Якось уранці, коли вона читала старому імамові газету, той, не надто, вочевидь, до неї прислухаючись, зумисно недбалим тоном поцікавився:

– Це правда, що навіть індусів серед вас хоронять, а не спалюють?

Передчуваючи клопіт, вона відповіла ухильно, запитанням на запитання:

– Правда? Що правда? І що таке правда?

Та імам не дав звестися на манівці й лиш машинально пробурмотів у відповідь: «*Sach Khuda hai. Khuda hi Sach hai*». Правда – це Бог. Бог – це правда. З тих мудрих висловів, які можна прочитати ззаду на розфарбованих вантажівках, що з гуркотом проносилися по шосе. А тоді примружив свої невидюче-зелені очі й гадюче-зеленим шепотом запитав:

– Скажіть мені, люди, де вас хоронять, коли ви помираєте? Хто обмиває тіло? Хто читає молитви?

Анджум довго мовчала. Потім нахилилася і так само пошепки (не надто нагадуючи вже дерево) відповіла:

— Імаме-сагібе, а скажіть-но, коли хтось говорить про кольори — червоний, блакитний, помаранчевий — або опи-сує небо під час заходу сонця чи сходу місяця у Рамадан, що спадає тоді вам на думку?

Зранивши так одне одного — глибоко, майже смертель-но, — вони спокійно сиділи пліч-о-пліч на чийсь осяяній сонцем могилі і спливали кров'ю. Врешті мовчанку перерва-ла Анджум:

— А повідайте мені одну річ... Ви ж — імам-сагіб, не я. Куди летять помирати старі птахи? Хіба вони падають на нас із неба, мов камені? Хіба ж ми перечіпаємося на вулицях об їхні мертві тіла? Якщо вже всевидючий і всемогутній Бог послав нас сюди, на землю, то подбав і про те, щоб якимось нас звідсіля забрати, вам не здається?

Того дня імамів візит закінчився раніше, ніж зазвичай. Анджум дивилася, як він іде геть, вистук-стук-стукуючи собі дорогу поміж могил; натрапивши на порожні пляшки з-під випивки та розкидані під ногами шприци, його ціпок-поводир видавав справжнісіньку музику. Зупинити гостя вона й не намагалася. Знала, що він повернеться. Хоч як хитромудро ховалася самотність, Анджум навчилася піз-навати її з першого погляду. Вона відчувала, що на якийсь дивний, посередній, сказати б, манір її затінок потрібен ста-рому імамові не менше, ніж їй — його. А досвід підказував, що Потреба — це така комора, де можуть зберігати чимало жорстокості.

Хоч прощання Анджум із Хвабгаг видалося далеко не сердечним, вона розуміла, що мрії і таємниці тієї оселі нале-жать не лише їй, а тому зраджувати їх не годиться.

в нього загніздилася ще зовсім дрібна і не сформована, але безсумнівно дівчача частина.

Чи може мати перелякатися своєї дитини? Джаганара-бегум перелякалася. По-перше, серце у неї стиснулося, а кості, таке враження, просто обернулися на попіл. По-друге, вона глянула ще раз, аби переконатися, що не помилилася. По-третє – відсахнулася від того, що сама й породила; нутрощі їй зсудомило, а ногами потекла цівка рідкого лайна. По-четверте – замислилася, чи не вкоротити віку і собі, і своїй дитині. По-п'яте – схопила немовля на руки і пригорнула до грудей, сама ж тим часом уже летіла у прірву, що раптом розверзлася між відомим їй світом і світами, про існування яких вона й не здогадувалася. Там, у тій прірві, вертілося у безпросвітній пітьмі все, що доти не викликало сумніву, кожна-кожнісінька річ, від найменшої до найбільшої, вертілося – й утрачало будь-який сенс. В урду, єдиній мові, яку вона знала, все – не лише все живе, а взагалі *все*: килими, вбрання, книжки, ручки, музичні інструменти, – належало до певного роду. Кожна річ була або чоловічого роду, або жіночого. І стосувалося це геть усього – усього, за винятком її дитини. Так, безперечно, їй було відомо, що для таких, як Афтаб, існує окреме слово – *гіджра*. Ба навіть два слова: *гіджра* і *кіннар**. От лише з двох слів мови не зліпиш, як не крути.

Чи можна жити поза мовою? Це запитання, звісно, не прийшло Джаганарі-бегум на думку зодягнене у слова, одним зрозумілим реченням. Вилилося натомість у безгучний, зародковий зойк.

* Гіджра (або кіннар) – термін, яким у країнах Індійського субконтиненту окреслюють гермафродитів, кастратів та трансгендерних осіб. У Пакистані, Індії і Бангладеш гіджри здавна об'єднуються у своєрідні спільноти й офіційно визнані третьою статтю.

По-шосте, вона помилася і постановила поки що нічого нікому не казати. Навіть своєму чоловікові. По-сьоме – лягла біля Афтаба трохи відпочити. Як християнський Бог, коли створив небо і землю. Тільки-от Він вирішив перепочити, надавши створеному світу сенс, а Джаганара-бегум прилягла, коли нею створене її світ сенсу позбавило.

Урешті-решт це ж не справжня піхва, сказала вона сама собі. Проходи закриті (перевірено). То лише така дитяча штучка, такий придаток. Хтозна, а раптом він закриється, або загоїться, або просто візьме і зникне. Вона молитиметься біля кожнісінької святині, яку тільки знає, і проситиме Всевишнього змилосердитися. А Той так і зробить, це й дурневі зрозуміло. Може, й уже зробив, але так, що їй іще невтямки.

Відчувши в собі силу вийти з дому, Джаганара-бегум першого ж дня взяла маленького Афтаба з собою до дарги газрата* Сармад-шахіда; туди було зовсім не далеко, якихось десять хвилин пішки. Історії газрата Сармад-шахіда вона тоді ще не знала й уявлення не мала, чому ноги так упевнено понесли її власне до його святині. Можливо, він сам до себе покликав. А може, Джаганару-бегум потягло до химерних людей, які стояли там табором і не раз трапляли їй на очі дорогою до базару Міна. Колись, у минулому житті, вона на них і не глянула б... ну, хіба що зіткнулася б із ними лоб у лоб. Тепер же раптом вони видалися чи не найважливішими людьми на світі.

Не кожен з-поміж тих, хто приходив до дарги газрата Сармад-шахіда, був обізнаний з його історією. Одні знали

* Дарга – мусульманська святиня, споруджена над могилою шанованого релігійного діяча, часто – суфійського святого або дервіша; газрат – почесний титул, що вживається перед іменем особливо шанованих людей, походить від арабського *гадраг* – «присутність».

її частково, інші не знали взагалі, ще інші вигадували свої версії. Більшості було відомо, що так звали єврейсько-вірменського купця, який прибув до Делі з Персії услід за коханням свого життя. Про те, що тим коханням був Абгай Чанд, юнак-індус, якого він зустрів у Сінді*, знав уже мало хто. Більшості було відомо, що Сармад зрікся юдейської віри і став мусульманином. І мало хто знав, що подальші духовні пошуки спонукали його відкинути й ортодоксальний іслам. Більшість чула, що він жив на вулицях Шахджаганабада як голий факір, а потім був засуджений до привселюдної страти. І мало хто чув, що причиною страти стала не поява на людях в оголеному вигляді, а відступництво. Тогочасний падишах, Аурангзеб, викликав Сармада до свого двору і загадав довести, що він – істинний мусульманин, промовивши Каліму**: *La ilaha illallah, Mohammed-ur rasul Allah* – «Немає Бога, крім Аллаха, і Магомет – пророк Його». Голий стояв Сармад у Червоній Фортеці, де був розташований падишахів двір, перед судом, що складався з кадї та маулан***. Коли він почав промовляти Каліму, у небі перестали плисти хмари, птахи завмерли в леті, а повітря у фортеці зробилося густе й непроникне. Та допіру розпочавши, тут-таки й зупинився. Сказав лише перші два слова: *La ilaha*. Немає Бога. І заявив, що продовжити зуміє тільки тоді, коли закінчить свої духовні пошуки і зможе прийняти Аллаха всім серцем. А до того часу, додав Сармад, промовляти Каліму означає лише глумитися

* Сінд – регіон у південній частині сучасного Пакистану.

** Каліма – мусульманська декларація віри.

*** Кадї – релігійний суддя в мусульманській громаді; маулана – вживаний переважно у Центральній Азії і на Індійському субконтиненті титул шанованого мусульманського релігійного діяча, зокрема, того, хто вчився у медресе, вченого.

з молитви. Відтак Аурангзеб, вислухавши думку своїх кадї, наказав скарати його на горло.

Втім, помилкою було би вважати через усе це, що ті, хто приходив віддати шану газратові Сармад-шахїду, не знаючи, який йому випав жереб, чинили так лише через свою необізнаність і легковажне ставлення до фактів та історії. Адже, ввійшовши до дарґи, пошукувачі Сармадового благословення відчували його дух – непокірний, завзятий, мало не відчутний на дотик і правдивіший за будь-яке зібрання історичних фактів. Він славив чесноту духовності понад таїнство (але ніколи її не проповідував), простоту – понад достаток, а ще – незламну екстатичну любов, якої не зрікся, навіть поставши перед загрозою фізичного знищення. Сармадів дух дозволяв тим, хто до нього приходив, узяти його історію і перетворити на будь-що, чого вони потребували.

Коли до Джаганари-беґум у дарзі звикли, вона почула (і переповїла далі) розповідь про те, як Сармадові стяли голову на сходах Джама-Масджид* перед справдешнім океаном людей, котрі його любили і прийшли з ним попрощатися. Як його голова, вже відокремлена від тіла, продовжувала читати вірші і як він узяв ту речисту голову, геть невимушено, як бере свій шолом сьогочасний мотоциклїст, піднявся сходами у Джама-Масджид, а звідти так само невимушено подався прямо на небо. Саме тому, казала Джаганара-беґум кожному, хто хотів її слухати, у крихітній дарзі газрата Сармада (що приліпилася, ніби черепашка молюска, до підніжжя східних сходів Джама-Масджид, якраз там, де й пролилася і зібралася калюжею його кров) червона долівка, червоні стїни і червона стеля. Минуло понад три сотні літ, вела далі вона, проте кров газрата Сармада

* Джама-Масджид – головна мечеть Делї, споруджена за могольського імператора Джагана і відкрита 1656 р.

змити так і не зуміли. І переконувала: хоч у який колір фарбували б його даргу, з часом та все одно червоніє сама по собі.

Коли Джаганара-беґум уперше проштовхалася крізь на-товп — були там і продавці іттарів* та амулетів, і сторожі про-чанського взуття, і каліки, і жебраки, і безпритульні, і кози, яких відгодовували, щоб зарізати на Ід аль-Фітр (чи то пак на свято розговіння), і гурт тихих, пристаркуватих євнухів, які отаборилися під розтягнутим обіч святині брезентом, — та ступила до невеликого червоного приміщення, її пройняв спокій. Вуличний гамір послабшав і долинав тепер наче звід-далік. Вона сіла в кутку — дитина тим часом мирно спала в неї на колінах — і стала приглядатися до людей, як мусуль-ман, так і індусів, що по одному чи по двоє заходили до свя-тині і пов'язували на решітку довкола гробу червоні нитки або стрічки й обривки паперу, благаючи Сармада їх благосло-вити. Лише помітивши напівпрозорого дідка з сухою, буцім паперовою шкірою і ріденькою, зсуканою зі світла борідкою, який сидів у іншому кутку і похитувався то вперед, то назад, безгучно ридаючи, ніби у нього щойно розбилося серце, Джа-ганара-беґум також дала волю сльозам. «Це мій син, Афтаб, — прошепотіла вона газратові Сармаду. — Я принесла його до тебе. Приглянь за ним. І навчи мене його любити».

Газрат Сармад так і зробив.

* * *

Перших кілька років Афтабового життя таємниці Джага-нари-беґум нічого не загрожувало. Чекаючи, аж загоїться його дівчача частина, вона ні на крок від нього не відходила

* Іттар (або аттар) — пахуча олива.

і запекло боронила його перед усім на світі. Навіть після народження молодшого сина, Сакіба, мати все одно не відпустила Афтаба далеко самого. Усі знали, як довго чекала вона на сина і як сильно цим переймалася, тож нічого дивного у такій поведінці не вбачали.

Коли Афтабові виповнилося п'ять, він почав ходити до медресе для хлопців у Чурівалі-Галі (провулку продавців браслетів); навчали там мовами урду та гінді. Не минуло й року, як він уже міг продекламувати добрячий шмат Корану арабською – хтозна, чи багато, щоправда, при цьому розуміючи; втім, те саме можна було сказати і про всіх інших дітей. Вчився Афтаб краще за пересічних учнів, але вже з наймолодшого віку було зрозуміло, що справжній його дар – це музика. Батьки вирішили послати його на науку до устада* Гамід-Хана, відомого молодого музиканта, який у своєму тісному помешканні в Чандні-Магал навчав цілі гурти дітей класичної музики гіндустані. Малий Афтаб не пропустив жодного заняття. Коли йому сповнилося дев'ять, він уже міг добрих двадцять хвилин співати *бада-хаяль* у рагах** Яман, Дурга та Бгайрав, а в разі Пурія-Дганашрі його голос сором'язливо ковзав плоскою гаммою *рехаб*, ніби камінець, що вистрибує по поверхні озера. Чайті і тхумрі*** він умів співати так упевнено й вишукано, наче якась куртизанка з Лакнау. Спершу всі тішилися і навіть заохочували Афтаба, та вже невдовзі інші діти почали з нього підсміхатися і дражнитися:

* Устад – поширене в мові урду титулування учителя чи взагалі знавця (особливо музики).

** Рагі – музичні лади, що використовуються в індійській класичній музиці, серія з п'яти або більше нот, на яких будується мелодія.

*** Чайті, тхумрі – напівкласичні вокальні жанри в музиці гіндустані.